

Rada vědeckých společností – počátky v éře transformace

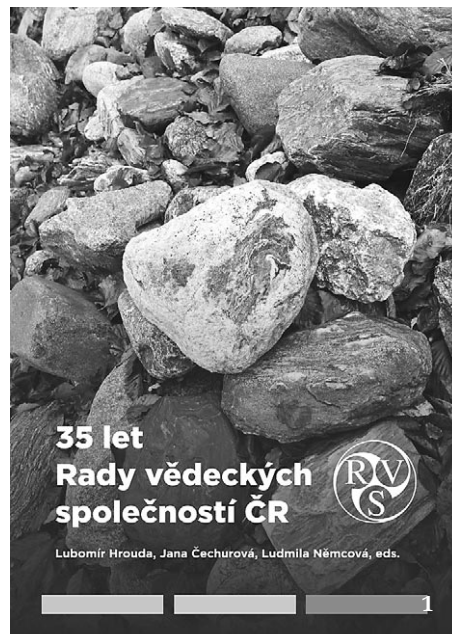
Historie vědeckých společností na našem území sahá až do 18. století, zásadní rozmach ale přišel s profesionalizací vědy a také rozvojem občanské společnosti v druhé polovině 19. století a dále pak v meziválečném období. Většina ze současných vědeckých společností však vznikla až po druhé světové válce. Tehdy také přišla zásadní změna ve způsobu jejich fungování a organizování. Ustavení centrální mimouniverzitní vědecké organizace – Československé akademie věd – r. 1952 předznamenalo změny i v organizaci a působení dosavadního bohatého spektra vědeckých společností – jednot, spolků, společností, sdružení, klubů, kruhů a dalších. Komunistická strana Československa (KSČ) se dlouhodobě snažila získat plnou kontrolu i nad veškerými vědeckými a populárně-naučnými aktivitami v zemi. Po r. 1989 získaly společnosti svobodu, zároveň se musely vyrovnávat s novými výzvami.

Vědecké společnosti byly vybírány pro vstup do ČSAV přednostně z těch, které byly klasifikovány v kategorii vysoké vědecké úrovně. Vůči Akademii věd byl jejich vztah ve formě volného svazku, byla jim ponechána právní subjektivita a přiřazeno ekonomické zajištění z rozpočtu ČSAV v podobě čtvrtletních dotací.

Dne 31. března 1954 zahájila činnost Komise pro organizaci vědeckých společností při ČSAV (KOVŠ), která plnila roli ústředního koordinačního orgánu společností z přírodních i humanitních věd. Hlavním úkolem společností bylo sdružovat pracovníky jednotlivých oborů, podněcovat je k vědecké práci i její popularizaci, pořádat přednášky, konference, sympozia, zájezdy, exkurze, výstavy, kurzy apod. Velká pozornost byla věnována personálnímu obsazení vědeckých společností, prim hrála skutečná vědecká úroveň badatelů. Přinejmenším předseda však musel být i poli-

ticky spolehlivý. Prvním předsedou KOVŠ se stal expert v oboru stavebních hmot a konstrukcí prof. František Klokner (obr. 3).

V této první fázi šlo o 16 vybraných společností, z toho 10 orientovaných přírodovědně a 6 z oblasti společenských věd – Jednotu čs. matematiků a fyziků, Čs. společnost pro mineralogii a geologii, Čs. společnost zeměpisnou, Čs. společnost chemickou, Čs. zoologickou společnost, Čs. společnost entomologickou, Čs. botanickou společnost, Čs. vědeckou společnost pro mykologii a Čs. společnost biochemickou, Čs. společnost archeologickou, Kruh moderních filologů, Jednotu klasických filologů, Jazykovědné sdružení, Literárněvědnou společnost a Čs. společnost orientalistickou. V následujících letech se přidaly Čs. společnost meteorologická, Čs. společnost parazitologická, Čs. astronomická společnost a Čs. společnost mikrobiologická. Řada z nich pocházela z éry Habsburské monar-

1 Publikace k 35. výročí Rady vědeckých společností (RVS) vydaná v r. 2025 díky podpoře Akademie věd ČR. Foto na obálce L. Bureš

2 Kubistické domy pod Vyšehradem v Praze, do r. 1990 sídlo Komise pro organizaci vědeckých společností při Československé akademii věd a poté krátce sekretariátů některých vědeckých společností

chie, disponovala poměrně značným majetkem včetně nemovitého, tiskárnami a knihkupectvím. Některé vyráběly vědecké přístroje, učební pomůcky, vydávaly periodika, schraňovaly archivy a odborné sbírky. Tyto aktivity však již na sklonku 40. let upadaly.

Roku 1955 byly na obdobné bázi jako vědecké společnosti k ČSAV připojeny i vědecké technické společnosti. Díky akademiku Kloknerovi byla založena také Rada vědeckých technických společností při ČSAV, v jejímž čele pak rovněž stál. V r. 1959 byly tyto společnosti z Akademie věd vyňaty a přičleněny pod Revoluční odborové hnutí, kde došlo ke sloučení s různými kluby zlepšovatelů a techniků. Z nich pak vzešla masově pojatá Československá vědeckotechnická společnost (ČSVTS). Zcela mimo rámec KOVŠ naopak zůstal celý komplex vědeckých společností věnujících se jednotlivým oblastem medicíny. Ty od r. 1949 zastřešovala Československá (nyní Česká) lékařská společnost J. E. Purkyně, sídlící v pražském Lékařském domě, který i dodnes vlastní. Navázala na Spolek českých lékařů (vzniklý r. 1862) a dnes sdružuje přes 120 společností.

V r. 1989 bylo k ČSAV přidruženo 43 vědeckých společností s 32 tisíci členy. Stejně jako dnes se dělily podle zájmu o neživou (9 společností) a živou (16) přírodu a o společenské vědy (18). Nejpoměrněji zůstávala Jednota československých matematiků a fyziků (3 720 členů). Jen v průběhu r. 1989 společnosti uskutečnily tisíce nejrozličnějších akcí. V té době vydávalo 9 z nich celostátní vědecká periodika a 35 informační bulletin. Úzce spolupracovaly s resortem školství, jak na tvorbě osnov, tak na různých olympiádách a soutěžích pro mládež. A 26 společností bylo členem mezinárodních organizací. Jako trvalý problém

se ale ukázal nedostatek financí pro tento typ zahraničních aktivit. Část prostředků pocházela z členských příspěvků, většina činnosti byla financována z rozpočtu ČSAV.

Po pádu komunismu

Listopad 1989 přinesl zásadní změny do fungování vědeckých společností. Bezprostředně po sametové revoluci se domnívaly, že jejich činnost bude zbavena byrokratického způsobu řízení a díky oživené společenské aktivitě poroste i aktivita těchto společností. Proces transformace však nebyl jednoduchý. Tradiční společnosti byly již před desítkami let ve své činnosti značně okleštěny a ekonomicky podváženy, nezbylo jim než fungovat v těsné ekonomické symbióze s ČSAV a najednou byly konfrontovány s řadou aspektů rychlého nakročení k tržním poměrům.

Na konci března 1990 obdrželi všichni předšedové vědeckých společností dopis od vedení ČSAV, v němž dostali na vědomí, že tyto společnosti budou odděleny od ČSAV. Přípis konstatoval, že „Komise pro organizaci vědeckých společností při ČSAV byla nástrojem ideologického dohledu nad sdružováním vědeckých pracovníků.“ Proto oznamoval potřebu její personální obměny a vybízel k zamyšlení nad smyslem její existence a činnosti. Dopis naznačuje, že by si společnosti měly samy rozhodnout, v jaké podobě budou nadále existovat, a poukázal na to, že po finanční stránce existují i jiné cesty, než se pouze spoléhat na rozpočet ČSAV. Ty, které se i do budoucna rozhodnou zůstat přidruženy k ČSAV, budou podřízeny režimu čerpání finančních dotací a kontrole hospodaření. Zde je třeba vnímat širší kontext, kdy se vznášely otázky nad samotnou existencí ČSAV.

Společnostem bylo dále sděleno, že v měsíci dubnu se jejich zástupci setkají a budou jednat o budoucnosti KOVS. Nakladatelství Academia se ve stejné době rozhodlo, že vědecké časopisy, které dosud vydávalo a byly vázány na jednotlivé společnosti, „předá“ plně těmto společnostem, případně bude hrát pouze roli prostředníka pro tisk, což představovalo podstatnou komplikaci pro jejich další vydávání.

V rámci tlaku na KOVS došlo k vystěhování sekretariátu a k personálnímu zeštíh-

lení. Dočasné útočiště našla KOVS v Ústavu organické chemie a biochemie ČSAV, resp. tento ústav na sebe převzal náklady spojené s činností Komise. Díky zásahu jejího předrevolučního předsedy prof. Jana Škody byly v sekretariátu ponechány místo 6 alespoň tři osoby a KOVS získala zázemí na prezidiu ČSAV na Národní třídě. Prostory na Rašínově (Engelsově) nábřeží č. 6 (obr. 2) byly přenechány těm společnostem, které v nových poměrech ztratily zázemí, nebo se nacházely v prostorové tísní.

Vznik Rady vědeckých společností

Dne 23. dubna 1990 se na předsednictvu ČSAV sešli zástupci vědeckých společností za přítomnosti místopředsedy ČSAV matematika Miroslava Katětova a dosavadní vedení KOVS rezignovalo. Většinou hlasů pak bylo přijato ustavení nového orgánu – Rady vědeckých společností při ČSAV. Byl zvolen devítičlenný přípravný výbor a zároveň vyslovena důvěra dosavadním členům sekretariátu KOVS, který se poté změnil na sekretariát RVS. Vznikl návrh stanov RVS, kdy výkonný výbor s tříletým mandátem měl být devítičlenný, po třech zástupcích z každé skupiny oborů. Na zasedání výkonného výboru i pléna měl být zván zástupce vedení ČSAV. Výbor se měl scházet nejméně dvakrát ročně, plenární zasedání se mělo konat každoročně. Plénum RVS se poprvé sešlo ve středu 27. června 1990.

Od samého začátku musela RVS, resp. sdružené vědecké společnosti, čelit novým výzvám, včetně finančních, souvisejících s nárůstem režijních nákladů. Se vznikem České republiky k 1. lednu 1993 byly vědecké společnosti vyzvány, aby svou činnost realizovaly v novém formátu, změnilý název, který bude odpovídat novému státoprávnímu uspořádání, a především dbaly na to, aby dotace získané od státu byly účelově vynaloženy pouze pro potřeby českých vědeckých společností. Z názvu RVS vymizel dovětek „při ČSAV“. Zároveň došlo k transformaci ČSAV do Akademie věd České republiky a vědecké společnosti nebyly zahrnuty do rozpočtu nové instituce. Teprve dodatečně bylo žádáno o dotace pro jejich činnost (ve výši 6,5 milionu Kč), kdy předseda AV ČR Rudolf Zahradník a předseda RVS Jaroslav Valenta apelovali

3 První předseda Komise pro organizaci vědeckých společností při ČSAV, expert v oboru stavebních hmot a konstrukcí František Klokner. Foto Studio Jana Nepomuka Langhanse

4 Část předsednictva RVS v r. 1995 v Brně. Zleva tajemník Jan Lisý, Jaroslav Foltá, předseda Jaroslav Valenta a Štefan Zajac

5 Prof. MUDr. Ivo Hána, CSc. – další osobnost jako předseda RVS (2002–13)

6 Loučení s předsedou I. Hánou v tropickém skleníku Botanické zahrady Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy 22. května 2013. Zleva Jana Albrechtová, Jana Procházková, I. Hána, Jiří Grygar, Jiří Buriánek. Snímky z archivu RVS

na ministra financí Ivana Kočárnika. Na překlenutí období plného nejasností půjčila AV ČR společnostem dva miliony Kč.

● **Pod předsednictvím Jaroslava Valenty**
Pro RVS byla klíčová osobnost prvního předsedy prof. Ing. Jaroslava Valenty, DrSc. (obr. 4). Narodil se 7. října 1927 v Třemošné u Plzně. V Plzni absolvoval základní i průmyslovou školu, mezi lety 1946 a 1951 vystudoval Fakultu strojního a elektrotechnického inženýrství ČVUT v Praze. Na strojní fakultě se r. 1963 habilitoval, 1987 získal profesuru. Od r. 1981 byl členem korespondentem ČSAV. Mezi lety 1951 a 1989 byl zaměstnán ve Státním výzkumném ústavu pro stavbu strojů, po listopadu 1989 přešel na Fakultu strojní ČVUT. Valenta byl mimořádně publikačně činný, zároveň byl autorem řady patentů, většinou se věnujících kloubním náhradám a implantátům. Rozvinul tím obor biomechanika člověka. Vědecké výsledky publikoval v řadě zemí, lze říci na všech kontinentech. Již od konce 80. let byl členem a čestným členem řady mezinárodních organizací, především mimo socialistický sektor. Byl také členem vědecké rady jak ČVUT, tak Univerzity Karlovy, rovněž předsedou Československé společnosti pro mechaniku, a odtud začala jeho kariéra v RVS. Jeho odborné renomé bylo v podstatě na světové úrovni. Ve svých 63 letech se stal předsedou Rady vědeckých společností. Na funkci rezignoval 31. prosince 2001.

Valenta se již od počátku snažil aktivně shánět podporu pro RVS z různých zdrojů.

Jedním z prvních oslovených bylo Nadání Josefa, Marie a Zdeňky Hlávkových, od něž se snažil získat podporu především pro ediční činnost a výjezdy do zahraničí (nadace založená Josefem Hlávkou r. 1904 si jako jediná udržela právní kontinuitu až dodnes; po r. 1989 se plně věnuje podpoře studentů i vědců). Hlávkovo Nadání se podílelo také na přípravě řady kongresů a konferencí. A podzim 1990 plánovala RVS vznik vydavatelského konsorcia vědeckých periodik s podílem Hlávkova Nadání. Vstřícně se zachoval i časopis Vesmír, tehdy s šéfredaktorem Ivanem Boháčkem, který společností nabídl možnost zveřejňovat informace o chystaných akcích, snížené předplatné a přišel s podnětem obnovit ve vlastní režii Academia club, resp. Klub čtenářů vědecké literatury.

Valenta se snažil vědecké společnosti, které zůstaly zpočátku rozpočtovými organizacemi a hospodařily se čtyřmi miliony Kč ze státního rozpočtu, zviditelnit a dokázat jejich užitečnost. Jednou z možností bylo zapojit členy do přípravy nových školních učebnic a osnov, k níž byla vyzvána ČSAV. Dále RVS nabízela poradenské a expertní služby vrcholným státním orgánům. Neváhal se přímo obracet na ústavní činitele – Václava Klause, Jaroslava Moserovou, Petra Pitharta a Mariána Čálfa. Argumentoval tím, že vědecká periodika nikdy nebyla ekonomicky soběstačná, vycházejí v malých nákladech, a proto se neobejdou bez dotací. Zároveň upozorňoval, že tato periodika jsou bezesporu kulturním, vzdělávacím i odborným přínosem a že některá mají již 120letou historii. Jednotlivé společnosti se obracely i na zahraniční kontakty ve snaze získat podporu pro zachování českojazyčných časopisů jako důležitého prostředku kultivace nejen vědeckého prostředí. Již tehdy se totiž objevil enormní tlak na vydávání časopisů jen v angličtině.

Ve stejné době došlo k deregulaci nájemného z nebytových prostor, čímž vyvstal další problém vědeckým společnostem, jejichž sekretariáty sídlily v takových prostorách. V Praze bylo možné zvyšovat nájemné od poloviny r. 1991. RVS usilovala, aby na tyto náklady získaly společnosti dotace. Větší část společnosti však sídlila přímo ve vědeckých ústavech, resp. prostorách,

kteří sloužily vědě a vzdělávání. Řada dalších pak sdílela suterénní prostory na Rašínově nábřeží č. 6, v předchozím sídle KOVS. V r. 1991 však bylo zřejmé, že se na dům vztahuje restituce.

Změněné poměry přinesly řadu nových aspektů i do zahraniční spolupráce. Otevřela se paleta nových možností, zároveň ale chyběly prostředky pro realizaci. V předlistopadové éře ČSAV hradila plně 20 výjezdů členů vědeckých společností každý rok, nyní již byla nutná přímá participace společností. I v tomto případě se vedení RVS snažilo spolupracovat s Hlávkovým nadáním. Důležitou položkou bylo i členství vědeckých společností v mezinárodních organizacích, což je poměrně nákladná záležitost, kterou jim před r. 1989 plně hradil stát. V polovině 90. let se to týkalo více než 20 společností. Oproti r. 1989 se takto vynaložená částka zdvojnásobila, tehdy činila asi 400 tisíc korun, desetinou rozpočtu RVS.

V první polovině 90. let se systém žádání o příspěvek z veřejných zdrojů pro vědecké společnosti proměnil v předkládání konkrétních projektů, na které bylo možné žádat účelovou dotaci. Se všemi výše uvedenými výzvami se vědecké společnosti i RVS vyrovnaly.

Průběžně se hledal formát koexistence Akademie a RVS. Sepětí zůstávalo velmi těsné jak ideově, tak prakticky a ekonomicky. Od r. 2000 fungovaly vědecké společnosti podle zákona o registrovaných spolcích. V té době bylo v RVS sdruženo 65 společností, včetně dvou poněkud nestandardních. Roku 1999 projevila zájem o členství Učená společnost ČR (ustavená v r. 1994, jejímž hlavním cílem je podpora svobodného pěstování vědy a šíření vědeckých poznatků) a o rok později se stal členem Klub českých skeptiků Sisyfos (vznikl r. 1995, je součástí světového skeptického hnutí, které se vytvořilo r. 1976 v USA z iniciativy vědců a filozofů jako reakce na vzestup iracionality ve společnosti).

● Na počátku třetího tisíciletí

Na počátku r. 2002 byl do čela RVS zvolen prof. MUDr. Ivo Hána, CSc., který se narodil 11. března 1928 v Berouně, byl tedy jen o rok mladší než jeho předchůdce (obr. 5 a 6). Absolvoval lékařskou fakultu UK, r. 1981 se habilitoval a bezprostředně po

sametové revoluci byl jmenován vůbec prvním profesorem imunologie v Československu. I přesto, že nebyl členem KSČ, podařilo se mu r. 1984 prosadit v Ústavu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů vznik katedry lékařské imunologie. Stal se jejím vedoucím a snažil se přispět k rozvoji imunologie jako samostatného vědního oboru. Byl autorem stovek vědeckých studií, z velké části publikovaných v zahraničí, kde byl i členem řady vědeckých společností. Po listopadu 1989 vedl několik let Institut postgraduálního vzdělávání ve zdravotnictví, poté byl jeho hlavním působištěm Institut klinické a experimentální medicíny (IKEM).

Na plenárním zasedání RVS r. 2010 došlo k definování cílů vědeckých společností i úkolů RVS. Hlavními cíli v České republice byla seriózní popularizace vědeckých oborů a poznatků v oblasti středního a vysokého školství, vydávání odborných publikací a periodik, zveřejňování aktuálních novinek, získávání mladých adeptů pro vědeckou činnost, obecná podpora bádání, odměňování úspěšných pracovníků, organizace přednášek, seminářů, kongresů, výstav a knihoven a pomoc při organizaci účasti na zahraničních kongresech. RVS pak měla navazovat kontakty mezi vědeckými společnostmi v ČR, podporovat a zajišťovat kontakty s příbuznými vědeckými společnostmi a institucemi v zahraničí, podporovat členství v mezinárodních a nadnárodních společnostech, federacích a uniích, podporovat účast mladých pracovníků na mezinárodních kongresech, realizovat opo-
nentní řízení při posuzování návrhů projektů předložených jednotlivými společnostmi pro získání finanční dotace, realizovat spolupráci mezi RVS ČR a AV ČR v oblastech týkajících se vědy, všestranně podporovat aktivity svých vědeckých společností, poskytovat konzultace ekonomického charakteru pro vědecké společnosti a administrativní pomoc.

Roku 2013 byl předsedou RVS zvolen botanik doc. RNDr. Lubomír Hrouda, CSc. V navazujícím článku přibližuje mimo jiné současné spektrum činností RVS i vědeckých společností, jejich postavení v rámci odborných struktur a některé milníky nedávné historie.